

Mis on maastik?

Maastiku tundmaõppimiseks oleks hea olla lind – kõrgemal lennates tekiks ülevaade ja ilmuksid nähtavale mustrid. Kui midagi lähemalt vaadata tahaks, võiks liuelda otse puulatvade kohal või maanduda läikiva veesilma äärde.

Sõna *maastik* eeldaks justkui kõrgemat vaatepunkti või ülevaadet. Kui seista keset tihedat metsa, ei näe me enda ümber mitte maastikku, vaid ainult metsa ja puid. 20. sajandi algul, kui see sõna eesti keeles kasutusele tuli, oli maastik hoopis avatum kui praegu ja seetõttu oli teda ka ehk kergem vaadelda. Tänapäeval on sõna *maastik* laialdaselt kasutusel, tähistamaks midagi suuremat ja üldisemat kui koht või paik – kuid omades samas sadu tähendusvarjundeid.

Maastikku on salvestatud meie põlluharijatest esivanemate töö ja vaev, püüdlused, pettumused ja kannatused läbi ajaloo. Nii on maastik nagu *ajalooraamat ja kultuuripeegel* ning sellisena sama väärtuslik kui mõni vana kaunis hoone või muuseumis säilitatav puust tööriist.

Maastikku võib mõista kui *kodukanti*, millega on seotud kohanimed ja mälestused, lood ja muistendid. Kodukoha maastik kui *üks meie identiteedi aluseid* on ju samuti väärtus. Sellest väärtusest kõneleb paljude linlaste südames säilinud unistus maakodust ning maainimeste visadus oma kodu hoidmisel.

Nii vanades talukohtades kui suvilates käib suviti kibe töö majade, õuede ja aedade kallal, ning kui sellega ühele poole saadakse, kandub tegevus tasapisi aiapiiridest välja – metsatukka, võsastunud karjamaale, kõrge kuluga kaetud põllulapile. Silme ees terendamas mingi helge lapsepõlvemälestus või nägemus sellest, kuidas näeb välja „ilus ja korras” koduümbrus, tagant tõukamas põllumajandus- ja loodushoiutoetused, hakkab inimene kujundama uut kultuurmaastikku nagu aeda. Niidab, lõikab võsa, saeb maha puid ja istutab uusi. Maastikust saab *looming*.

Eestis on viis rahvusparki ja suur hulk *maastikukaitsealasid*, mille esmaseks kaitstavaks väärtuseks on just maastik. Tervik, kuhu võib kuuluda nii vanu metsi, kauneid kiviseid randu, kuppelmaastikku, paejärsakuid, hooldatud rannaniite ja terveid külasid. Kaitset väärivad nii haruldased kui tüüpilised Eesti maastikud, mis on väärtuslikud oma mitmekesisuses.

Vaheldusrikas maastik oma ajaloo, talukultuuri ja eheda loodusega pakub avastamis- ja äratundmisrõõmu kõigile inimestele. Selline on väärtuslik *puhkemaastik* ja sageli *ligitõmbav turismiobjekt*.

Maastiku definitsioon

Euroopa maastikukonventsioonis (2000) on maastikku defineeritud kui inimese poolt tajutavat, looduslike ja/või inimtekkeliste tegurite toimetel ning vastasmõjul kujunenud iseloomulikku ala.

Maastikku võib defineerida tuhandel eri viisil, kuid käesolevas õpikus vaatleme teda hooldamise objektina. Lepime kokku alljärgnevas.

Maastik on inimese eluruum,

- mille moodustavad pinnavormid, taimestik, veestik jm looduslikud komponendid;
- mida asustavad loomad, linnud, putukad jm elusorganismid;
- mida vormib maakasutus ja muu inimtegevus;
- mida igaüks omamoodi näeb ja kogeb.

Maastik algab koduõuelt (Kuri küla, Hiiumaa, 2002).

Maastik ja maakasutus

Me kõik oleme kogenud, et maastik muutub. Väiksemad muutused toimuvad iga päev, suuremad võtavad aastakümneid. Mõned muutused on kiired ja drastilised, mõned vaevu märgatavad, sest toimuvad pisi-tasa. Miks maastik muutub?

Maastikku võib vaadelda kui kihilist kooki, mille alumisteks kihtideks on looduse poolt antu – geoloogiline aluspõhi, pinnamood, mullastik, veestik, ning pealmised kihid moodustavad taimkate ja kõik see, mis on inimese poolt kujundatud või ümber kujundatud, rajatud, ehitatud või – hävitatud.

Taimkate – metsades, niitudel, soodes, veekogudes, liivikutel ja mujal kasvav taimestik – on peale pinnavormide ja veekogude maastiku nähtavaim osa. Taimkate kujuneb ühest küljest looduslike tegurite koosmõjul (aluspõhi, pinnavormid, veestik, mullastik, kliima), teisest küljest mõjutab teda inimene oma

tegevusega. Võib julgesti öelda, et tänapäeval pole Eestis (ja ka suures osas maailmas) ühtki lapikest maad, mida inimene ühel või teisel viisil ei mõjutaks. Kõige otsesemalt muudab inimene taimkatet ja maastikku *maakasutuse* kaudu.

Põllumajanduses ja metsanduses kasutatakse maad inimesele vajalike taimede kasvatamiseks. Need on maakasutusviisid, mis hõlmavad kõige suuremat pindala (80%!) meie maast ja mille mõju maastikule on kõige ulatuslikum. Niipea kui väljume linna piiridest, ümbritsevad meid ju põllud ja metsad, karja- ja heinamaad. Meie majandusmetsad on siiski veel võrdlemisi loodusliku ilmega, võrreldes näiteks Lääne-Euroopaga.

Asustus ja liiklus kasutavad maad kui aluspinda, hävitades sellelt suurema osa taimkattest. Hooned ja teed on väga oluline osa maastiku „pealisehitisest”. Piirkonniti – näiteks Tallinna ja Tartu ümbruses ja Ida-Virumaal – on ka *tööstuslik maakasutus* silmatorkav ja ulatuslik.

Turism ja puhkemajandus kasutavad maad sageli viisil, mis meie maastikku oluliselt ei muuda, kuid on ka vastupidiseid näiteid golfiradade ja kämpingute näol. Maailmas on aga piirkondi, kus turism on kõige olulisem maastikku kujundav maakasutusviis.

Ka *looduskaitse* kasutab maad – kas või seeläbi, et keelab seal majandusliku tegevuse ja säilitab nii maastiku looduslikku ilmet (nt rabad ja põlismetsad). Teisest küljest on palju looduskaitsealust maad, mida peabki majandama traditsiooniliste võtetega, et seal säiliks väärtused, mille pärast ala kaitse alla võeti (nt puisniidud ja rannaniidud).

Ühel ja samal alal võib seega olla mitu kasutust – näiteks metsandus ja puhkemajandus, põllumajandus ja looduskaitse. Mõni maakasutus välistab aga teised (liiklus ja metsandus, tööstus ja looduskaitse). Palju vaidlusi tekitab praegu näiteks tuulikuparkide rajamine. Kas seda tüüpi tööstuslik maakasutus on ühildatav asustuse ja/või puhkemajandusega?

Lisaks inimesele ja taimedele asustavad ja kasutavad meie maad ka paljud linnud, loomad, putukad, seened, rääkimata lugematutest pisiorganismidest. Nende mõju maastikule võib inimtegevusega võrreldes tunduda väike (kui just metsaad ja koprad välja arvata). Tegelikult pole meil aga ettekujutust, mis juhtuks siis, kui inimene hävitaks kõik elusolendid enda kõrvalt. Loodame, et seda kunagi ei juhtu, kuid ka iga üksiku liigi kadumisega vaesub maastik meie ümber.

Põllumajandus vormib suurt osa Eesti maastikust (Kuhjaverre küla, Viljandimaa, 2000).

Maastiku tajumine

Maastik pole ainult füüsiline raam ja taust inimese tegevusele. Samahästi võib öelda, et maastikust saab maastik alles meie peades.

Maastikku võib käsitleda kui maastikupilti, kui vaadet ümbrusele. On ju enamasti kõrgemast vaatepunktist (künkalt, orunõlvalt, vaatetornist, hoonest) avanev kaunis vaade see, mis paneb meid öhkama: „Kui ilus maastik!”

Kui maastikupilti saab kujutada ka joonistusel või fotol, siis maastikuelamust nii jäädvustada ei saa. Maastikuelamus on see, kuidas me ümbritsevat maastikku tajume. Maastikku tajutakse ühtmoodi, kui liigutakse jala või jalgrattaga, ja sootuks teisiti, kui sõidetakse autoga. Maastikuelamus võib lisaks avanevale vaatele sõltuda paljudest asjaoludest, nagu aastaaeg, ilm, valgus, linnulaul või müra, lõhnad jne. Tähtis on seegi, kas maastik on tuttav või võõras, kas sellega on seotud häid või halbu mälestusi. Need kõik on üpris isiklikud või siis jälle kiiresti vahelduvad ja muutuvad tegurid, mida on raske või võimatu üheselt määratleda.

Inimesel on üldiselt kalduvus kiiresti ja intuiitiivselt hinnata, kas ümbrus/maastik talle meeldib või ei. Otsus võib jõuda teadvusesse või mitte, kuid see on oluline tegur inimese kohanemisel oma ümbrusega. Võib-olla pärineb see kalduvus ajast, mil inimese ellujäämine sõltus otseselt tema võimest ümbrust õigesti hinnata.

Maastikku vaadeldes märkame tavaliselt ka, kas see on:

- looduslik/looduslähedane või tehisk;
- korras/hooldatud või mahajäetud ja laokil;
- harmooniline või ebakõlaline.

Siin avaldub enamasti juba meie kultuuritaust ja lapsepõlves kogetu.

Maastikku võib käsitleda kui vaadet ümbrusele (Kõpu jõe org, Viljandimaa, 2000).

1. Kas maastik on „päriselt” olemas või on ta pigem meie peades? Arutle ja põhjenda.
2. Nimeta olulisemaid maakasutusviise.
3. Kuidas on seotud maakasutus ja taimkate? Too näiteid.

Maastik kaartidel ja ortofotodel

Kaarte on läbi aegade koostatud peamiselt kahel eesmärgil:

- vöõral territooriumil orienteerumiseks;
- maaomandi piiride kindlaksmääramiseks ning alade maakasutuse ning taimeõtiku (erinevate kõlvikute) kirjeldamiseks.

Nõukogude perioodil lasus kaartidel suur saladuskate. Nii topo- kui maakasutuskaartide ligi sai ainult eriloaga ja avalikkusele mõeldud kaarte moonutati.

Tänapäevased kaardid on järjest täpsemad ja aina kergemini kättesaadavad. Kartograafia areng on teinud suure hüppe tänu arvutile, mis võimaldab suhteliselt hõlpsasti koostada kaarte kõige erinevates kasutusvaldkondades ning siduda neid muu teabega (geoinfoteemid, GIS).

Maa-ametikaardiserveris (<http://xgis.maaamet.ee/>) on kättesaadav suur hulk erineva suunilusega digitaalseid kaarte ja rakendusi. Maastiku-uurija jaoks on neist olulisemad:

- värviline ortofoto;
- värviline põhikaart;
- ajaloolised kaardid.

Eesti põhikaart on värviline ja digitaalne, kasutatav mõõtkavades 1:2000 – 25 000. Kaart on olemas ka trükitud kujul paberkandjal (1:20 000). Tegemist on topograafilise kaardiga, millel kajastuvad taimkatte tüübid, veekogud, märgalad, asustus, teedevõrk, kohanimed, kõrgusjooned, administratiivsed piirid jm.

Digitaalne ortofoto on lennukilt tehtud värvifoto, millelt on kõrvaldatud reljeefist ja pildistamise hetkel aeronegatiivi kaldest tingitud moonutused. Edasisel töötlemisel

Joonis 1. Eesti põhikaart, väljavõte trükitud lehel: Suuremõisa küla, Hiiumaa (Maa-amet 2003).

Joonis 2. Värviline ortofoto (2008. a): Suuremõisa küla, Hiiumaa (Maa-ameti kaardiserver, <http://xgis.maaamet.ee/>).

saadakse ortofotokaart ning see on omakorda aluseks põhikaardile. Ortofotokaardi aluste pildistamine algas 1990-ndatel aastatel ja neid uuendatakse järjepidevalt.

Ajaloolised kaardid

Ajalooliste kaartide uurimine aitab mõista, miks tänapäeva maastik on selline, nagu ta on. Kaartidelt saab ka viiteid ja näpunäiteid maastiku kaitseks ja hoolduseks. Nende abil saame kindlaks teha, kus asub/asuvad uuritaval alal:

- ajalooline hoonestus, talude/mõisate jt ajalooliste ehitiste asukohad;

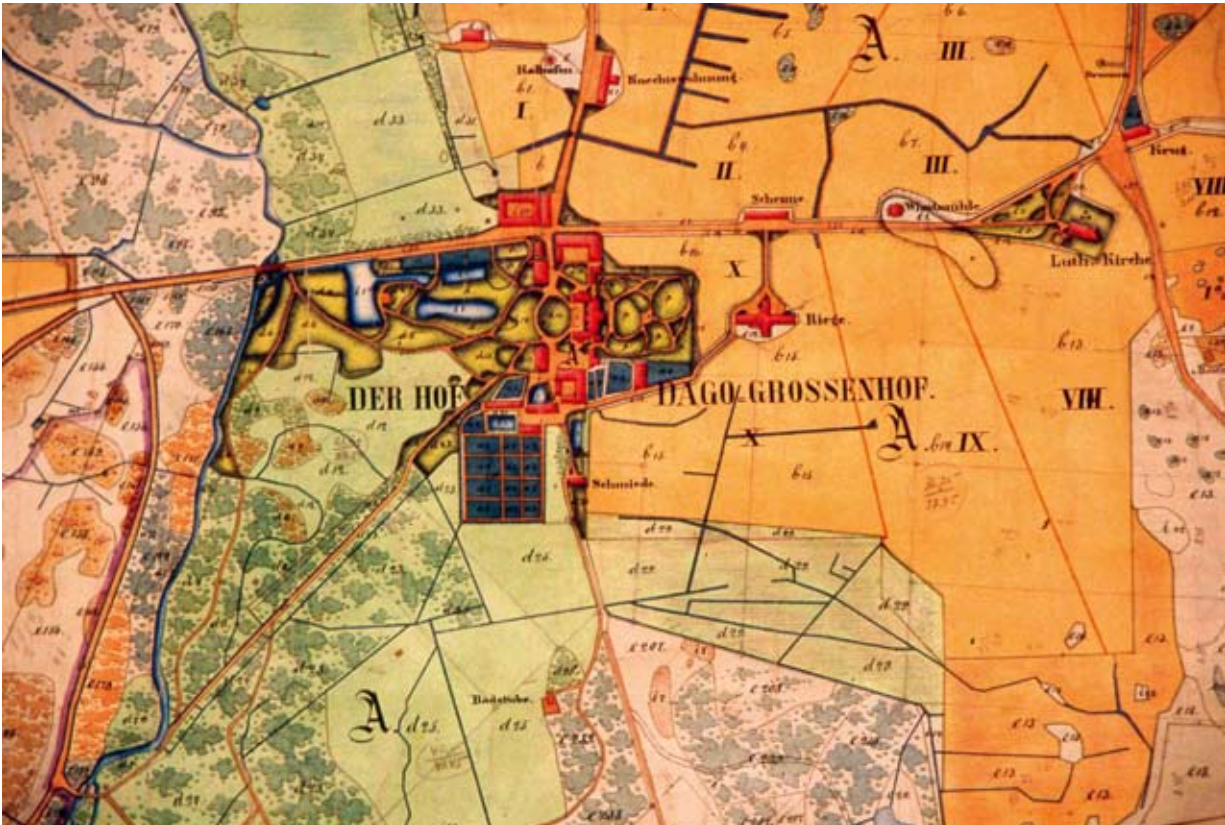
Joonis 3. Nõukogude Liidu topograafiline kaart (1940-ndad): Suuremõisa küla, Hiiumaa (Maa-ameti kaardiserver, <http://xgis.maaamet.ee/>).

- ajalooline teedevõrk;
- kunagised vaated veekogudele vm olulistele objektidele; avatud alad maastikul;
- looduslikud rohumaad (nende järjepidevus, kasutus viimase 100–150 aasta jooksul);
- vanad metsad jm.

Ajaloolistest kaartidest on digitaliseeritud ja Maa-ameti kaardiserveri kaudu kättesaadavad:

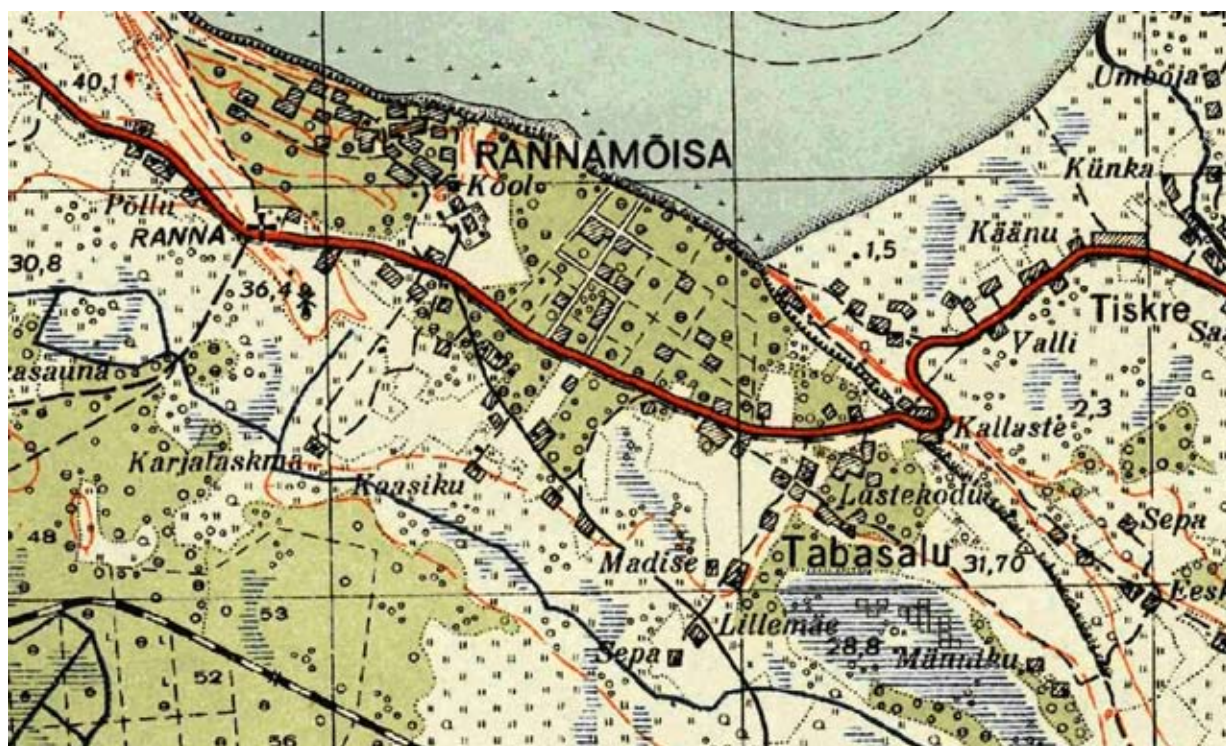
- Vene verstane kaart 1895–1917 (must-valge, originaalmõõtkava 1:42 000);
- Eesti topograafiline kaart 1935–39 (värviline, mõõtkava 1:50 000);
- NL-i topograafiline kaart (värviline, mõõtkava 1:50 000).

Joonis 4. Mõisamaade plaan 1876. a: Suuremõisa mõisasüda, Hiiumaa (EAA 3724-4-748).

Tsaariaja lõppu (1895–1917) kajastav *Vene üheverstane kaart* (1:42 000) on must-valge ja katab kogu Eestit (vt joonis 6). Selle loetavus varieerub trükitud lehtede erineva kvaliteedi tõttu. Verstasele kaardile on kantud linnad, põliskülad, mõisad ja teedevõrk, maakasutuses võib eristada põlde, rohumaad, metsi, märgalasid ja palju muud.

Iseseisvusajal trükitud (1935–39) *Eesti topograafiline kaart* (1:50 000) on värviline ja väga informatiivne (vt joonis 5). Selle põhjal saab hea ülevaate tolleaegsest maastikumustrist, mille moodustavad pinnamood, taimkate, asustus ja teed. Võrreldes verstase kaardiga on suurim erinevus asunduskülade ja -talude lisandumine endistele mõisamaadele, maakasutus erineb vähem. Kaardi ainukeseks miinuseks on, et see ei kata kogu Eestit (puuduvad näiteks Saare- ja Hiiumaa, osa Lääne-, Pärnu- ja Viljandimaast). Mingil määral asendab selle kaardi puuduvaid lehti 1940-ndatel aastatel tehtud *Nõukogude Liidu topograafiline kaart* (1:25 000–50 000), kuna 1930-ndate ja 1940-ndate (isegi veel 1950-ndate) maakasutus- ja asustusmuster langevad suuresti kokku (vt joonis 3).

Joonis 5. Eesti topograafiline kaart (1935–39): Rannamõisa, Harjumaa (Maa-ameti kaardiserver, <http://xgis.maaamet.ee/>).

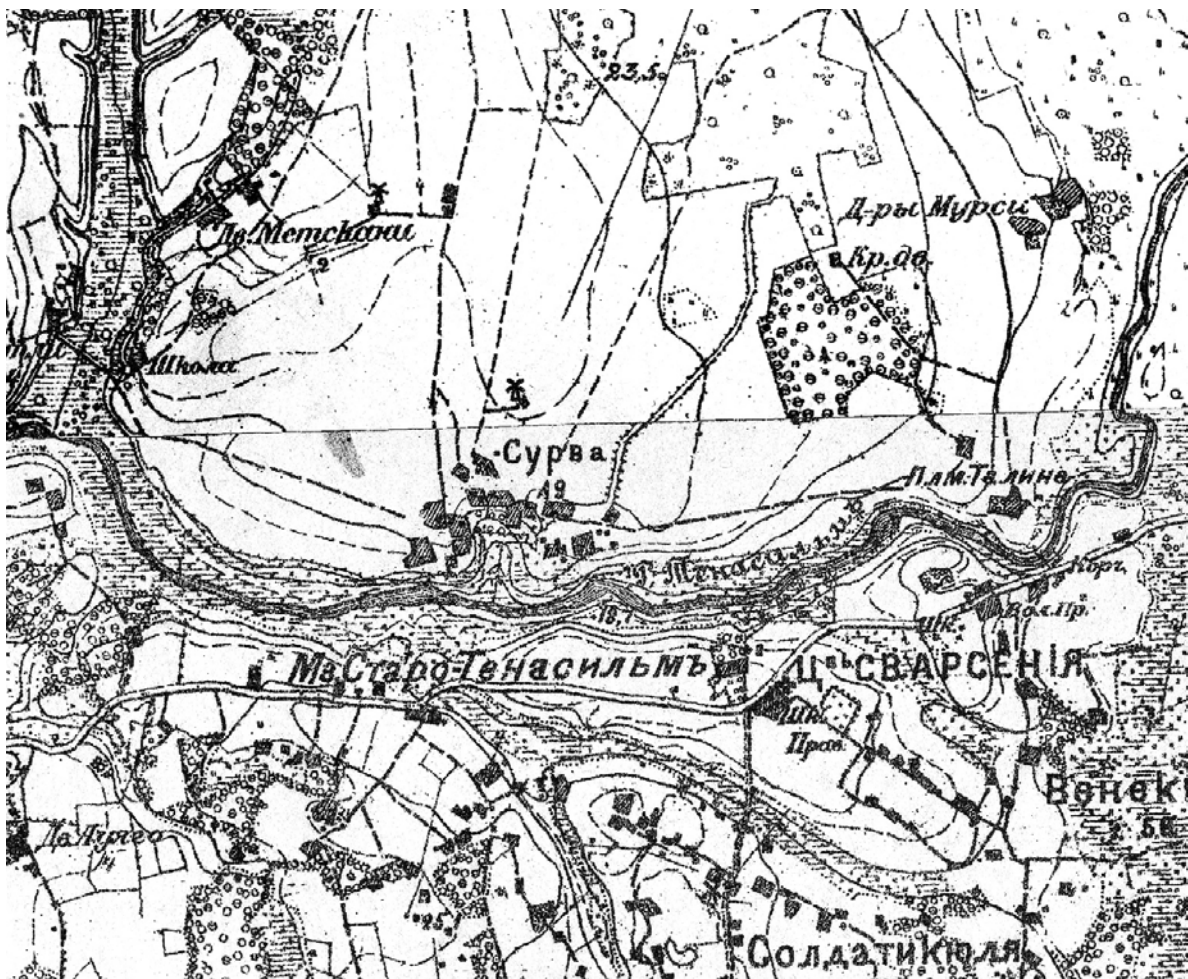
Lisaks nimetatutele leidub arhiivides (Eesti Ajalooarhiiv Tartus, Eesti Riigiarhiiv Tallinnas, Tallinna Ülikooli Raamatukogu Baltika osakond, Tartu Ülikooli Raamatukogu, maakondlikud arhiivid, muuseumid jne) käsitsi joonistatud ajaloolisi kaarte (sh mõisate maakasutuskarte 18. ja 19. sajandist) ja trükitud kaarte peamiselt 20. sajandist (vt joonis 4).

Muud allikmaterjalid

Trükistest leiab täiendavaid andmeid vaadeldava piirkonna looduse, maakasutuse, asustuse, ajaloo, kultuuriloo ja vaatamisväärsuste kohta. Väga väärtuslik on aastatel 1922–40 ilmunud koguteos *Eesti – maade-teaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus* kõikide maakondade kohta. Nõukogudeaegsetest trükistest võib soovitada põhjalikku raamatut *Kas tunned maad* (1965) ning seeriat *Siin- ja sealpool maanteed*.

Ajaloolisi andmeid sisaldavad veel mitmesugused kodulooalased uurimused, mida võib leida nii kohalikes raamatukogudes ja muuseumides kui ka vallamajades. Trükitud ja käsikirjaliste kodulooliste materjalide puhul tuleb arvestada nende varieeruvat kvaliteeti (andmete katvus ja usaldusväärsus). Sama kehtib ka kõikvõimalike turismi- ja teatmebrošüüride kohta.

Nii kohalike kui riiklike ja maakondlike muuseumide fotokogudest võib leida vanu *maastikufotosid*, mille pildistamise koht on selgelt määratletav ning seega võrreldav tänapäevase vaatega (vt ka Peeter Toominga/Carl Sarapi fotoraamatud „50 aastat hiljem“). Vanad maastikufotod, eriti dateeritud ja allkirjastatud, on siiski võrdlemisi haruldased. Tavalisemad on fotod hoonetest ja inimestest, kuid ka sealt võib leida huvitavat maastikulist tausta. Kohalikud elanikud teavad sageli üksikasju, mida kusagil trükis pole avaldatud, mäletavad kohanimed ning teatud kohtadega seotud lugusid ja legende. Kodustes fotoalbumites võib leida väärtuslikke vanu fotosid.

Joonis 6. Vene üheverstane kaart (19.–20. saj vahetus): Tānassilma jõgi ja Surva küla, Viljandimaa (Maa-ameti kaardiserver, <http://xgis.maaamet.ee/>).

KORDAMISKÜSIMUSED JA ÜLESANDED:

1. Võrdle põhikaarti ja ortofotot. Kumma põhjal saab maastikust parema pildi?
2. Mis kasu on ajaloolistest kaartidest maastiku uurimisel?
3. Otsi Maa-ameti kaardiserverist välja oma kodukoha põhikaart, ortofoto ja kaks ajaloolist kaarti ühes ja samas mõõtkavas (1:5000–10 000). Trüki need välja ja võrdle omavahel. Mis on muutunud, mis on jäänud samaks?